

Etik
for social- og sundhedsarbejdere

Lars Gunnar Lingås

Etik for social- og sundhedsarbejdere

En grundbog

Oversat af Kirsten Vagn Jensen
og Ole Thornbye

HANS REITZELS FORLAG

Etik for social- og sundhedsarbejdere

4. udgave, 2. oplag

er oversat fra norsk efter

Etikk og verdivalg i helse- og sosialfag

af Kirsten Vagn Jensen og Ole Thornbye

© 2005 Gyldendal Akademisk

og for den danske udgave

Hans Reitzels Forlag, København 1993, 1996, 1999 og 2005

Forlagsredaktion: Asger Schnack og Henriette Thiesen

Faglig konsulent: Dorthé Buss

Omslag: Ida Balslev-Olesen

Typografisk tilrettelægning: Narayana Press, Gylling

Sat med Janson og

trykt hos Narayana Press, Gylling

Printed in Denmark 2009

ISBN-13: 978-87-412-0354-6

ISBN-10: 87-412-0354-2

4. udgave er revideret med særligt

henblik på danske forhold

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af eller kopiering fra denne bog er kun tilladt i overensstemmelse med overenskomst mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan. Enhver anden udnyttelse er uden forlagets skriftlige samtykke forbudt ifølge dansk lov om ophavsret. Undtaget herfra er korte uddrag til brug ved anmeldelser.

Hans Reitzels Forlag

Sjæleboderne 2

1122 København K

Hold dig orienteret om nye titler fra Hans Reitzels Forlag

Tilmeld dig forlagets nyhedsbrev på www.hansreitzel.dk

Indhold

Forord 11

DEL I

FAGLIG ETIK OG PROFESSION 19

1 *Nogle moralfilosofiske emner* 21

Etik og moral 21

Nogle grundlæggende begreber 22

Normativ etik, deskriptiv etik og metaetik 24

Forskellige retninger inden for normativ etik 25

Grundlagsetik og områdeetik 26

Deontologisk og teleologisk etik 27

Nærhed og forståelse 28

Pligter – mod andre og mod sig selv 32

At knuse æg for at lave omelet 34

Resultaterne tæller 34

Hvordan kan vi begrunde etiske normer? 36

Forskellige fagetiske tilpasningsmåder 38

2 *Diskursetik – et slag for fornuften* 42

Sporene efter Habermas 42

Samtalen som basis for gensidig forståelse 43

Modernitetens farvel til den religiøse etik 45

Grundelementerne i diskursetikken 46

Modernitetens paradoks 48

Kritikken af diskursetikken 49

Diskursetik og fagetik 51

3 *Historiske udviklingstræk* 54

Det hippokratiske lægeløfte 55

Florence Nightingales sygeplejeløfte 55

Professionalisering og faglig etik i nyere tid 56

- Etikinteressen var voksende i 1970'- og 1980'erne 59
1990'erne: etikens årti? 62
- 4 *Den faglige etiks symbolværdi* 66
Træk ved de traditionelle fagetsiske retningslinjer 66
Den faglige etiks funktion 68
Professionalisering og faglig etik 71
Den faglige etiks symbolværdi for fagforbundene 76
- 5 *Fra traditionel til ny faglig etik* 78
Tilslørende og professionschauvinistisk 78
Loyalitetskonflikter tages ikke op 79
Kan regler give svar om ret og uret? 80
Kan klienter behandles som en råvare? 81
Social-etiske dimensioner mangler 82
Formidlingsproblemer i den traditionelle faglige etik 82
Praksisnære regler eller situationsetik 83
Pleje uden omsorg? 84
En ny etikvinkel 84

DEL 2

VÆRDIGRUNDLAG OG MÅL I SOCIAL- OG SUNDHEDSARBEJDE 87

- 6 *Værdiernes baggrund* 89
Hvad er værdier? 89
Værdiers karakter 90
Social accept af værdierne fra de berørte parter 91
Traditionelle værdier 92
Møde med nye udfordringer 94
- 7 *Ærefrygt for livet* 96
Livets ukrænkelighed 97
Liv og smerte 101
Livets mangfoldighed 104
Livets grænser 106
- 8 *Selvrealisering* 109
Er selvrealisering en vestlig værdi? 110
Kierkegaards eksistentialisme 113

- Frihed for magtafhængighed 114
- Gensidig afhængighed 115
- 9 *Frigørelse gennem solidaritet* 119
 - Undertrykkelse/frigørelse som problemforståelse 120
 - Ligeberettigelse – Solidaritet – Sammenhold 122
 - Positiv særbehandling 124
 - Afsløring af undertrykkelsesmekanismer 125
 - Arbejde for svagtstillede gruppers interesser 126
 - Svagtstillede gruppers uforløste ressourcer 127
- 10 *Ikke-diskriminering* 131
 - Køn 132
 - Hudfarve og „race“ 133
 - Religion og livssyn 135
 - Politisk opfattelse 136
 - Alder 137
 - Seksuel observans 139
 - Tolerancens ydergrænser 140
- 11 *Demokrati og menneskerettigheder* 141
 - Demokrati, flertal og mindretal 141
 - Når flertallet sjofler små, svagtstillede grupper 143
 - Børns rettigheder 145
 - De indfødte folks rettigheder 146
 - Menneskerettighederne som
 menneskehedens fællesværdi 148
- 12 *Personlig integritet* 149
 - Personlig integritet – en gammel
 værdi, der i dag trues? 149
 - Tavshedspligten 151
 - Oplysningspligten 154
 - Retten til aktindsigt 155
- 13 *Klienters og patienters medvirken og selvbestemmelse* 157
 - Participationsprincippet i behandling og forebyggelse 157
 - Medvirken og selvhjælp 159
 - Medbestemmelse og ressourcemobilisering 161
 - De, som ikke kan deltage 163

- Princippet om informeret samtykke 164
- Selvbestemmelse og tvang 166
- Når tvang er nødvendig af hensyn til andre værdier 167
- Fritagelse af samvittighedsgrunde 168
- De enkle løsnings politik 169
- 14 *Afvisning af brutalitet* 170
 - Målet helliger aldrig midlet 170
 - Social- og sundhedsarbejde i krig 172
 - Fængsel og isolation 173
- 15 *Dialog og kommunikation* 175
 - Position og forståelse 175
 - Informationers gang 177
 - Filtre i perceptionen af andres budskab 178
 - Sproget som filter 179
 - Den, som har en hammer, ser søm overalt 180
 - Fagspecifikke briller 181
 - Problemfiksering 182
 - Det instrumentelle menneskesyn 183
 - Kommunikation og dialog har etiske sider 184
- 16 *Det personlige ansvar for egne handlinger* 186
 - Det eksistentielle valg og ansvar 186
 - Nürnbergprincippet 191
 - De gode undskyldninger 192

DEL 3

ETISKE DILEMMAER OG VÆRDIVALG 195

- 17 *Mellem barken og veddet* 197
 - At vælge side 198
 - Social- og sundhedsarbejder – klient/patient 199
 - Modsætninger mellem klienter eller patienter og andre enkeltpersoner 200
 - Modsætninger mellem forskellige klient- og patientgrupper 201
 - Modsætninger mellem brugere og befolkning 202

- Modsætning mellem system og brugergrupper 203
- Modsætninger mellem system og social-
og sundhedsarbejder 204
- Modsætninger mellem professioner 204
- 18 *Hjælper og kontrollant* 206
 - Hjælp og kontrol 207
 - Statens eller folkets tjener? 211
 - Når professionsfunktioner undergraver selvrealisering 215
- 19 *Teknologi og integritet* 218
 - Truer informationsteknologien personværet? 218
 - Klienters og patienters retssikkerhed
er i forvejen svag 219
 - Den ny informationsteknologis
muligheder – kun fordele? 220
 - Brugerfærdighed kan have etiske konsekvenser 222
 - Personoplysninger og datateknologi 223
 - Brug af personoplysninger i strukturelt
orienteret arbejde 228
 - Informationsteknologiens kvalitet kan
have etiske konsekvenser 230
 - Rationalisering og samarbejde på tværs
af fag og forvaltninger 231
- 20 *Rammebetingelser for fagetisk arbejde* 234
 - Fagforbund og professionelle samarbejdsorganer 234
 - Handlingsvejledninger 237
 - Supervision og konsultation som metoder
i fagetisk arbejde 238
 - Etik i supervision 239
 - Supervision i etik 242
 - Konsultation 246
- 21 *En flervinklet værdietik som arbejdsmodel* 247
 - G (Trin 1) Grundlæggende værdier 248
 - O (Trin 2) Omstændigheder 251
 - D (Trin 3) Deontologiske aspekter 253
 - T (Trin 4) Teleologiske aspekter 255
 - Systematisk brug af flervinklet værdietik 257

Etik som bagklogskab	258
Etikken stiller spørgsmål, faget giver svarene	259
Efterord <i>Magt, afmagt og moral i velfærdsstaten</i>	261
Politisk fattigdom	264
Fællesskab uden frihed?	266
Meritokratiske træk	267
Arbejde som privilegium	268
Den enes magt, den andens afmagt?	270
Arbejdsmoralisme, aktivering og vilkår for hjælp	270
At give og tage ansvar	274
Litteratur	277
Navneregister (personer og organisationer)	283
Stikordsregister	285

Forord

Den første danske udgave af denne bog udkom i 1993 og var resultatet af flere års arbejde med etik og værdispørgsmål i daværende Norsk Sosionomforbund og i International Association of Social Workers (IFSW). Efter lanceringen af denne nye fagetiske model har jeg erfaret, at mange faggrupper inden for social- og sundhedssektoren har vist stor interesse for den måde at arbejde med etik på, som vi her havde udviklet. Metoden bestod af tre hoveddele: (1) forsøg på at klarlægge værdigrundlaget for arbejdet, (2) systematiske forsøg på at identificere etiske problemer og endelig (3) en metodisk afvejning af værdikonflikter i den faglige praksis.

Modellen kunne jeg yderligere følge op i min doktorafhandling ved Institutionen för socialt arbete ved Göteborgs Universitet, hvor jeg disputerede i 1993 i kølvandet på forskeruddannelsen. Jeg vil takke International Federation of Social Workers, Norsk Faglitterært Forfatterforbund og Institutionen för socialt arbete ved Göteborgs Universitet, der har støttet mig under arbejdet med denne bog. Der er desuden mange enkeltpersoner inden for social- og sundhedssektoren og andre, både i ind- og udland, jeg vil takke for inspiration, hjælp og støtte i mit arbejde.

Ved tilrettelæggelsen af den danske udgave har jeg fået nyttige råd fra sygeplejerske Birthe Drøschler, højskolelektor Ruth Borrits og socialrådgiver Henrik Bachman. Jeg vil også gerne takke de studerende ved diplomuddannelserne ved de sociale højskoler i København og Odense, som jeg gennem mange år har holdt oplæg for med udgangspunkt i bogen. De er kommet med mange konstruktive udspil, som jeg har haft glæde af under arbejdet med de foregående danske udgaver. Jeg takker dem hermed alle for hjælpen!

Denne fjerde udgave har gennemgået en mere dybtgående revision. Den indeholder et nyt kapitel om diskursetik. Mange data

er opdateret, og indledningskapitlet er strammet og revideret som følge af tilbagemeldinger fra undervisning og fra det praktiske arbejdsliv. Cand.jur. Dorte Vennemose Buss har i stort omfang bidraget til den opdatering, der er foretaget i denne udgave. Tak også til hende!

Det er glædeligt for mig som forfatter at opleve, at min bog nu runder sit tolvte år på det danske marked. Det skyldes nok, at forlaget har medvirket til hyppige revisioner, der har opretholdt bogens aktualitet. Men det skyldes nok også, at de nævnte revisioner er baseret på dialog med læserne. Jeg vil fortsat gerne høre fra nye og gamle læsere. Jeg kan kontaktes på lingas@etikk.net eller via min hjemmeside www.etik.net.

Holmestrand, februar 2005

Lars Gunnar Lingås

Indledning

Bogens målgrupper

Formålet med denne bog er at udvikle en værdiorienteret indfaldsvinkel til fagetisk tænkning inden for social- og sundhedsarbejdsfagene. Alle de mange social- og sundhedsarbejdere ude i det praktiske liv har brug for løbende at drøfte etik- og værdispørgsmål, og de udgør den vigtigste målgruppe, hvad enten de nu læser bogen på arbejdet, i fritiden eller som led i efter- og videreuddannelse. Bogen indeholder en god portion vidensstof og stof om forskellige grundlagsetiske spørgsmål og forskellige værdier og fagetiske tilgange. Læseren vil næppe være i tvivl om, hvad jeg selv står for, men andres standpunkter har jeg søgt at gengive så loyalt som muligt. Ud fra de erfaringer, der er indhøstet med tidligere udgaver, er bogen derfor egnet som pensum i grunduddannelserne. Bogens forskellige dele kan bruges på forskellige trin i disse uddannelser, eventuelt som supplement til andre pensumbøger i emnet.

Bogen sigter ikke mod at erstatte mere fagspecifikke uddybninger. Det gælder især inden for sundhedsfagene. Eksempelvis er de specifikke biologiske og medicinske etikproblemer, der udspringer af en revolutionerende udvikling inden for genteknologi og behandlingsmåder, som sprænger de traditionelle grænser mellem liv og død, blot i begrænset omfang drøftet her. Men på dette felt findes der god litteratur, der uddyber det, jeg kun i en vis udstrækning har drøftet.

Bogen sigter heller ikke mod at erstatte generel moralfilosofisk indførlingslitteratur. I kapitel 1 behandler jeg dog definitioner og korte drøftelser af de forskellige retninger inden for etisk refleksion. Det giver en tilstrækkelig introduktion til at forstå fremstillingen i de følgende kapitler. I dette kapitel har jeg også anbefalet en del litteratur, som tager generelle moralfilosofiske problemstillinger op til behandling.

Når jeg har valgt en tværfaglig målgruppe for bogen, er det ud fra en erkendelse af, at mange af de værdi- og etikspørgsmål, som de forskellige faggrupper inden for social- og sundhedssektoren står foran, er fælles. Meget af undervisningen er tværfagligt orienteret. Etikken er et område, hvor det er let at se det meningsfulde i at udveksle erfaringer, viden og synsmåder i et frugtbart og blomstrende tværfagligt samarbejde, såvel i uddannelsessammenhæng som i praktisk faglig sammenhæng. Men det er også et område, hvor man hurtigt vil indse, at hvert enkelt fag har sine særlige problemstillinger, som kan kræve andet og mere, end denne bog bidrager med. For at repræsentanter for én faggruppe skal kunne samarbejde med andre faggrupper, må de have deres egen identitet og deres eget videns- og handlingsfelt; i modsat fald har de ikke meget at tilføre samarbejdet. Derfor kan der som allerede nævnt være behov for både fagspecifikke og praksisorienterede uddybninger af de problemstillinger, som denne bog tager op. Der findes efterhånden mange bøger på markedet, der dækker behovet, og jeg har selv bidraget med en del af dette stof i andre bøger.

Etik og fagetik

Bogen er opdelt i tre dele. I første del behandler jeg forskellige etiske tænkemåder i moralfilosofien, med særlig vægt på diskursetikken. Endvidere drøfter jeg historiske aspekter ved udviklingen af forskellige fagetiske retningslinjer samt regler og principper i social- og sundhedsarbejderfagene. Jeg forsøger her at vise, hvorledes fagetik spiller sammen med faggruppernes forhold til samfundet og samfundets ideologiske og værdimæssige strømninger. Sammenhængen mellem fagetik og professionalisering udgør et centralt emne. Kritikken af den traditionelle fagetik bliver gennemgået, fordi der er meget at lære af den. Selv om denne kritik kan virke nådesløs, er det min hensigt at vise, at den traditionelle fagetik også har spillet en positiv rolle i fagenes udvikling, og at den nye fagetiske vinkel, som er denne bogs ærinde, næppe havde

været mulig at udvikle uden at bygge på den traditionelle fagetik og kritikken af den.

Værdigrundlag

Bogens anden del beskæftiger sig med værdigrundlaget i social- og sundhedsfagene. Hvad er en værdi? Hvilke værdier står centralt? Hvad er baggrunden for, at disse værdier er blevet centrale? Kapitlerne giver en relativt fyldig gennemgang af de værdier, som efter min mening bør ligge til grund for alt arbejde med mennesker, der søger hjælp, eller som befinder sig i vanskelige situationer, hvad enten det er inden for social- eller sundhedssektoren.

Værdierne har jeg fundet det rimeligt at inddele i *mål, rettigheder* og *instrumentelle værdier*. Målene omfatter værdier, man sigter mod i arbejdet, for eksempel frigørelse fra undertrykkelse. Rettighederne omfatter værdier, der sætter grænser for hvordan den enkelte og grupper i samfundet kan behandles, for eksempel persondatalovens regler om behandling af følsomme oplysninger. Bevidstheden om disse værdier bidrager til, at man som fagperson udvikler sine grundlæggende holdninger og sin værdibevidsthed. Og det berører det, som den norske filosof Hans Skjervheim kalder den *primære* etik. Den vedrører etiske handlinger, som er mål i sig selv, hævet over formålsrationelle kalkulationer. De instrumentelle værdier er derimod knyttet til den *sekundære* etik, hvor blandt andet bevidstheden om at bruge værdibaserede virkemidler for at fremme et godt formål er adækvat (Skjervheim 1992:167). Det gælder for eksempel en værdi som brugerdeltagelse.

Endelig behandler jeg også ansvarsprincippet, som indebærer, at etiske valg uden et *personligt ansvar* er meningsløse.

Alle disse værdier belyses med aktuelle eksempler fra social- og sundhedssektoren.

Fagetiske udfordringer

Tredje del handler om de udfordringer, problemer, dilemmaer og værdivalg, social- og sundhedsarbejdere står over for, og hvordan disse kan afvejes. Ved at fokusere på de interessemødsætninger, som de forskellige aktører i behandling og samvirke kan have i forhold til hinanden, forsøger jeg at drøfte og eksemplificere, hvorledes *loyalitetsskonflikter* udgør en vigtig del af de fagetiske udfordringer. Det er vigtigt at erkende, at harmonitænkningen ofte kan gøre det vanskeligt at få øje på etiske konflikter.

Et andet centralt område for fagetikken er social- og sundhedsarbejderen s problemer med deres egen professionelle rolle, for eksempel dobbeltrollen som hjælper og kontrollant, og andre *rolleskonflikter*, der udspringer af selve arbejdsfunktionerne.

Etiske problemer og dilemmaer kan også opstå af *konflikter mellem mål og midler* i social- og sundhedssektoren. Her spiller teknologiseringsniveau og organisering af arbejdet en væsentlig rolle, blandt andet fordi organiseringen kan tilføre arbejdet skjulte mål, og fordi teknologien i dag muliggør brug af midler, der slører vigtige værdimæssige sider af den faglige praksis.

På denne baggrund behandler jeg så, hvordan fagetiske konflikter kan afvejes og bearbejdes. Mit udgangspunkt er, at en regelorienteret fagetik hverken er praktisk mulig eller ideologisk ønskelig. Arbejdet med etiske konflikter bør i stedet ske gennem en organisatorisk tilrettelæggelse, som stimulerer den enkelte fagperson til at bevidstgøre sig om værdigrundlag, det vil sige udvikle sin primære etiske bevidsthed. Desuden bør etikarbejdet handle om at se, hvordan værdier kan komme i konflikt med hinanden i et konkret handlingsrum, hvor de forskellige konflikter må afvejes og søges løst, det vil sige at udvikle evnen til at bruge en sekundær etik i den faglige praksis. Det personlige ansvar for egne handlinger er ufravigeligt, men organiseringen og rammebetingelserne for den enkelte er samtidig af stor betydning. Og dette indebærer etiske forventninger til fagforeninger, arbejdsledere og politiske beslutningstagere som en del af den sammenhæng, det

faglige arbejde indgår i. Samtaler med kolleger og vejledning kan vise sig at være en god indfaldsvinkel til en sådan bevidstgørelse og til det vanskelige arbejde med at vælge i konfliktsituationer. Inspirationen fra diskursetisk tænkning præger min fremstilling af denne problematik. Afsnittet om supervision er i første række beregnet på efter- og videreuddannelsesniveau.

Til sidst giver jeg en grundskitse af en systematisk måde at arbejde med etiske problemer på, hvor jeg søger at gøre udogmatisk brug af de bedste sider af moralfilosofiens forskellige retninger. En flervinklet tilgang kan indebære, at et valg foretages ud fra flere hensyn, end hvis man for eksempel blot lægger vægt på sindelag eller konsekvenser. Jeg lancerer i den forbindelse reflektionsmodellen GODT, hvor G står for Grundlagsværdier, O for Omstændigheder og påvirkende faktorer, D for Deontologiske perspektiver og T for Teleologiske perspektiver (disse begreber defineres i kapitel 1). Her bliver også linjerne mellem primær og sekundær etik trukket op og anskueliggjort. Gennem den samlede eksemplificering i del 3 forsøger jeg at vise, at en sådan systematisk tilgang kan føre til stringent tænkning og velovervejede valg mellem handlingsalternativer.

Etiske perspektiver i et nyt århundrede

I et efterord skitserer jeg nogle perspektiver på etisk fagudøvelse ved indgangen til det nye årtusinde, vi nu er inde i. Magt og afmagt vil blive et væsentligt tema for fremtidens social- og sundhedssektor, som det altid har været det. Endvidere drøfter jeg nogle aktuelle etiske problemstillinger, der er oppe i tidens fagdiskussioner. Et centralt emne er også, i hvilken retning etikken og fagetikken vil udvikle sig.

